

УДК 902/904

Ковальова І.Ф.

НОВІ СФРАГІСТИЧНІ НАДХОДЖЕННЯ З КОЗАЦЬКИХ ПАМ'ЯТОК

*В статті мова йде про нові знахідки товарних пломб під час розкопок
Новобогородицької фортеці*

Ключові слова: сфрагистика, козацька археологія, печатка, пам'ятка

У 2008-2009 рр. до колекції археологічного кабінету Дніпропетровського університету імені Олеся Гончара надійшли нові зразки товарних пломб та особистих печаток, знайдені під час розкопок Новобогородицької фортеці та дослідницьких робіт на місці містечка Сокілки – колишнього центру Соکیلської (Сокологірської) сотні Полтавського полку [7, с.90-91]. Виходячи із хронологічної та територіальної близькості обох пам'яток, надходження розглядаються разом.

Товарні пломби, відомі за знахідками в культурних шарах козацького містечка Самарь XVI–XVII та Новобогородицької фортеці XVII–XVIII століть, неодноразово ставали об'єктом нашого вивчення як важливе джерело відомостей про торгівельні зносини козацького Присамар'я [3, с.20-24; 4, с.187-190; 5, с.43-45]. Вкрай слабка розробленість типології зарубіжних пломб, що походять з території України, і загальна їх нечисленність, потребують оперативного введення до наукового обігу кожної нової знахідки.

У 2008 р. до колекції надійшли два нових екземпляри (всього у зібранні нараховується 12). Обидві пломби було знайдено в Богородицькій фортеці під час робіт на розкопі V, за яким закріплено назву «Митниця» саме за чисельністю знахідок монет, лічильних жетонів, пломб.

За типологією пломби, відлиті із свинцю, належать до т.зв. дискових із гнучкою з'єднуючою платівки стрічкою-бандероллю. За станом збереженості та інформативністю на особливу увагу заслуговує одна з них, опис котрої наводимо нижче.

Пломба (рис. 1.1а-р), виходячи із наявності декількох відтисків штампів, пройшла довгий шлях від місця виготовлення товару до місця його призначення, яким вважаємо Присамар'я.

За лицьову правила платівка, позначена штампом із зображенням ансамблю з трьох будівель. Центральне положення займає храм із баневою покрівлею, надбудованою підтрикутною верхівкою із латинським хрестом на «яблуці», над якою вміщено зображення шестипроменевої, «віфлеємської» зірки. По боках від нього знаходяться дві вежі зі шпилями, на яких встановлено флюгери-прапорці. Нижня частина споруд перекрита пізнішим штампом.

Рис. 1. Товарні пломби та печатки з козацьких пам'яток XVI–XVIII ст.
Орільсько-Самарського межиріччя

а – аверс, р – реверс; 1 – нюрнберзька пломба; 2 – гданська пломба 1526 р.;
3 – російська пломба 1776 р.; 4, 5 – печатки з м. Сокілки

Залишаючи на майбутнє спробу визначити тотожність зображення на пломбі реальним будівлям, розглянемо зворотний бік штампу (рис. 1.1р). У прямокутній рамці із зрізаним лівим кутом вміщено ліву половину зображення орла. Реалістично передано лапу із пазурами, махове пір'я на крилі та хвості; знизу штампу знаходиться подвійна рельєфна риска та дугоподібний рубчастий пасок. Праворуч у рядок вміщено напис латиною

«BREIT», який у перекладі з німецької має значення «ширина», зокрема – «ширина полотна» [8, с. 171].

Пошук місця виготовлення пломби потребує перегляду нумізматичних та фалеристичних матеріалів. Композицію з трьох будівель, близьких за архітектурою до зображених на аверсі пломби, знаходимо на талері міста Нюрнберга карбування 1779 р. Головна відмінність полягає у заміні «віфлеємської» зірки на трикутник з трьома зірками в оточенні саява (символ Бога-Отця) [10, tafel. №№ 2945–2947]. Також близький зображеному план міста знаходимо на рейхсталері Нюрнберга 1649 року карбування, однак тут зірку чи трикутник замінено «облаком» із написом на івриті – Іегова (יהוה) в оточенні латинського тексту «SVB VMBRA ALARVM TVARVM», що перекладається як «під покровом твоїх крил» [11, s.164, №2092]. На реверсі вміщено зображення трьох гербів, серед яких привертає увагу саме герб Нюрнберга із зображенням лівої половини геральдичного орла і написом «MONETA NOVA REPVB. NORIMBERG-ENSIS. 1694» (Монета нова респуб. Нюремберг). На користь Нюремберга свідчить і характер зображення на зворотному боці головного штампу пломби. В гербі Нюрнберга на аверсі багатьох золотих та срібних монет XVIII ст. вміщено щит, поділений навпіл із зображенням у ньому лівої половини орла: прикладом можуть слугувати талер 1767 р. та півталер 1766 р.

Пізнішим за часом вважаємо двобічний штамп на бандеролі, від якого на аверсі пломби залишилися літери «...FH» (рис. 1.1a), на реверсі – задня частина лева із подвоєним і закрученим хвостом (рис. 1.1p). Відносно цієї ознаки у сучасному словнику міжнародної символіки та емблематики [9, с. 222–223] зазначено: «Геральдический лев может иметь один, два и три хвоста, что четко фиксирует национальный признак». Подвоєний хвіст присутній на зображеннях «Білого лева» чеського герба, що, виходячи із реалій європейської торгівлі XVII–XVIII ст., має безсумнівну перевагу перед «Золотим левом» з подвоєним хвостом у гербі далекої від України Фінляндії. Віддана Чехії перевага враховує, у першу чергу, розташування тогочасних торговельних шляхів, які проходили з Нюрнберга на схід саме через її територію.

Що стосується останнього, третього, штампу на аверсі пломби, то, скоріш за все, останній належить до складських позначок. Штамп являє собою подвійне коло із літерами «PG». Сподіваємося, що публікація пломби буде сприяти появі нових версій.

Крім названої у цій публікації ділянки у культурному шарі поза житловими спорудами в 2008-2009 рр. було знайдено ще дві товарні пломби. Перша з них (рис. 1.2a-p) належить до ранніх – XVI ст. – що пов'язує її з м. Самарь. За типом – дискова, відлита з свинцю. На лицевій платівці в центрі вміщено літеру S, по якій відтиснуто римську одиницю – I. В нижній, зім'ятій, частині платівки зафіксовано літери A та K. Дата відтиснута на зворотному боці – Z5. Інші позначки відсутні. Збереження у палеографії знайденої у 2009 році пломби особливості написання цифри 2 у

вигляді літери Z властиво західноєвропейським монетам та пломбам початку XVI ст., що, разом із ініціалами Сигізмунда I Старого підтверджує датування 1525 роком [1, с. 17]. Аналогією до неї слугує плomba, вміщена у «Каталозі старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицьком фортеці» [2, с. 16, рис. 1], датована 1524 р. Пізнішою за часом виявилася друга товарна плomba (рис. 1.3a-p), позначена на аверсі зображенням російського двоголового орла під спільним зображенням Великої імператорської (часів Катерини II) корони. По краю платівки спостерігається обідок з вертикальних дрібних рисок. На зворотній стороні пломби вміщено напис: І.Василько (прізвище виробника), рік (1)776 та зображення звисаючого цехового прапора. Це вже друга знахідка російської товарної пломби XVIII ст. (№ 9 за «Каталогом») в Богородицькій фортеці.

Переходячи до розгляду другого комплексу знахідок, слід побіжно зупинитися на характеристиці самої пам'ятки. В цьому нам допомагає згадувана праця В.О.Мокляка. Характеризуючи групу Поорільських сотень, автор наводить опис Соکیلської, яка була створен у 1660 р. і проіснувала до 1764 р. Містечко Сокілка (тепер Правобережна Сокілка Кобеляцького р-ну), за наведеним у книзі описом В.Г.Ляскоронського від 1905 р., займало підвищений відріг правого берега р. Ворскла, який домінував над долиною. Рештки укріплень повторювали конфігурацію відрогу і склалися з земляних валів та рову. У центрі знаходилася церква, яка простояла до 30-х рр. XX ст. Сьогодні площа городища розорується [7, с.90-91]. Зацікавлення цією пам'яткою із боку співробітників лабораторії археології ДНУ обумовлено розробкою наукової держбюджетної теми № 2–202–09 «Степова Наддніпрянина за козацьких часів: пошук, дослідження, збереження».

Розвідкові роботи здійснювалися під керівництвом с.н.с. В.М.Шалобудова. Під час огляду площі городища в районі колишнього перевозу через р. Ворсклу, в 3,5 м від урізу води, було піднято печатку, опис котрої наводимо далі. Обставини знахідки – разом із кількома монетами дрібних номіналів – свідчать на користь випадкової їх втрати.

Печатку (рис. 1.4) відлито разом із фігурним руків'ям з бронзового сплаву. Основу руків'я становить зображення стоячої фігури лева, передні та одна задня лапи котрого охоплюють фігурну колонку. Хвіст лева зігнутий «вісімкою», гравіюванням передано деталі морди та волосся довгої гриви. Верхівку руків'я утворює трилисник із отвором у центрі, вміщений на барабані (рис. 1.4). Перехід від руків'я до площини печатки трьохсхідчастий, із позначеними борозенками.

Овальна платівка печатки несе на собі гербове зображення під дворянською короною. Герб (рис. 1.4), вміщений в овалному щиті, складається із «палаючого» серця, навскіс пронизаного шаблею (зліва) та стрілою (справа). По боках від серця викарбовано літери З (справа) та А (зліва), які, скоріше за все, відповідають початковим літерам імені та прізвища володаря герба. Ззовні герб оточений двома пальмовими гілками.

Пошуки відповідностей у «Малоросійському гербовнику» В.К.Лукомського та В.Л.Модзалевського привели до розгляду родового герба Бакуринських [6, с.5-6]. Автори наводять опис складного, поділеного на 4 частини, герба, що належав нащадкам одного із найстарших чернігівських землевласників, володаря містечка Ріпок (1609 р.) Миколи Батуриного: «Щит разделен на четыре части, из коих в первой, в серебряном поле, красный крест. Во второй, в голубом поле, дворянская корона. В третьем, в красном поле, серебряная подкова шипами вниз обращенная. В четвертой части в золотом поле, красное сердце с пламенем, пронзенное крестообразно саблею и стрелой».

Збіг герба на печатці із описом зображення на чверті герба Бакуринських безсумнівно і, можливо, вказує на побічну гілку цього розвиненого родоходу. На жаль, поки що недостатньо підстав для уточнення, кому саме належав цей герб і яким чином його володар був пов'язаний із Сокілками.

Ще одну печатку (рис. 1.5) було знайдено у центральній частині городища поруч із руїнами церкви, що, разом із сюжетом зображення, дало підставу В.М.Шалобудову віднести її до т.зв. церковних. На наш погляд, печатка має особистий характер і належала духовній особі.

Печатку відлито із бронзового сплаву разом із руків'ям. За формою останнє трьохчасне: у верхній частині овально-подовжене, із серцеподібним отвором у центрі та кільцеподібним навершям; середня частина кулеподібна, із двома перехватами; нижня – конусоподібна (рис. 1.5).

Круглу платівку печатки прикрашає достатньо складний гравійований узор, в центрі котрого вміщено зображення двоповерхової будівлі із хрестом на трикутній покрівлі (церкви?). Зліва на рівні покрівлі знаходимо літеру Ч або Ц. Над будівлею знаходиться зображення напівовальної посудини – чаші або церковного потира, також під хрестом, по боках від котрого вміщено літери С та А.

Обидва зображення об'єднано у недбало викарбуваному геральдичному щиті в оточенні декоративно-рослинного орнаменту. Перегляд доступної нам літератури не дав позитивної відповіді відносно походження печатки, що спонукає нас сподіватися на допомогу читачів.

Бібліографічні посилання:

1. Векленко В.О., Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В.О.Векленко, І.Ф.Ковальова, В.М.Шалобудов // Український археографічний щорічник. – Київ-Нью-Йорк., 2004. – Вип.8/9. – С.199-221.
2. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. – Д., 2007.
3. Ковальова І.Ф. Археологічні дослідження житлової забудови Богородицької фортеці у 2008 році / І.Ф.Ковальова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. статей. – К., 2009. – Вип. 18.
4. Ковальова І. Ф. Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я / І.Ф.Ковальова // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава. – 2002. – Вип. 1; 2003. – Вип. 2.

5. Ковальова І.Ф. Свідчення польської торгівлі з Присамар'я / І.Ф.Ковальова // Україна і Польща у світовій історії: політика, економіка, культура. – Острог, 2002.
6. Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. Малоросійський гербовник / В.К.Лукомський, В.Л.Модзалевський. – К.: Либідь, 1993.
7. Мокляк Володимир. Полтавський полк / Володимир Мокляк. – Полтава: Дивосвіт, 2008.
8. Немецко-русский словарь / Под ред. А. А. Лепинга. – М., 1964.
9. Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики / В.В.Похлебкин. – М., 2004.
10. Auktion 6–11 Mai 1992. Katalog 333. – Frankfurt a. – М., 1992.
11. Auktionen – Katalog. 35 auktion. – Hamburg, 1996.

I.Kovaliova

The new sfragystyk's entrences from Cossac's memos

There are the new finding of trade stamps during excavations of Novobogoroditsk fortress analyzed in this article

Keywords: *sfragystyk, cossac's archeology, seal, memo*

Ковалева И.Ф.

Новые сфрагистические поступления из казацких памяток

В статье речь идет о новых находках товарных пломб во время раскопок Новобогородицкой крепости

Ключевые слова: *сфрагистика, казацкая археология, печать, памятка*